

**Галина Мазоха
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)**

ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ ЕПІСТОЛЯРІЮ В. БЛИЗНЕЦЯ 70-х рр. ХХ ст.

У статті вперше на матеріалі приватних кореспонденцій В. Близнеця 70-х рр. ХХ ст. репрезентовано поліфонізм як іманентну особливість епістолярного жанру. Зроблено спробу якісно нового осмислення поліфонізму і способів моделювання чужого мовлення в кореспонденціях митця. На конкретних прикладах проілюстровано, що листи В. Близнеця поєднують в собі необмежені пізнавальні можливості і поглиблений інтерес до внутрішнього світу людини. Доводиться, що в епістолах письменника можуть співіснувати кілька позицій співорозмовників, рівноправних по відношенню з авторською, а іноді вони можуть навіть вступати в полеміку з авторською.

Ключові слова: епістолярій, лист, кореспонденція, поезика, поліфонізм.

В статье впервые на материале частных корреспонденций В. Близнеца 70-х гг. ХХ в. репрезентировано полифонизм как имманентную особенность эпистолярного жанра. Сделана попытка качественно нового осмысления полифонизма и способов моделирования чужой речи в корреспонденциях художника. На конкретных примерах проиллюстрировано, что письма В. Близнеца совмещают в себе неограниченные познавательные возможности и углублённый интерес к внутреннему миру человека. Доказывается, что в эпистолах писателя могут сосуществовать несколько позиций собеседников, равноправных по отношению с авторской, а иногда они могут даже вступать в полемику с авторской.

Ключевые слова: эпистолярий, письмо, корреспонденция, поэтика, полифонизм.

The article on the material of private correspondences of V. Blyznets of 70's of the twentieth century firstly represents polyphony as inherent property of the epistolary genre. The attempt of qualitatively complete understanding of polyphony and ways of modeling of others speech in correspondences of the artist was made. On the specific examples was illustrated that letters of V. Blyznets combine unlimited cognitive capabilities and deep interest to the inner world of a person. It is proved that in the epistles of the writer can coexist several positions of interlocutors equal in rights according to author's, and sometimes they can even enter into debate with the author'.

Key words: *epistolary, letter, correspondence, poetics, polyphony.*

В останні десятиріччя, що відзначаються корінними змінами в Україні, важко назвати історика літератури, який би, звертаючись до життя і творчості письменника, не посилався на його епістолярій. І це не випадково, адже, з одного боку, щоб краще зрозуміти митця, потрібно його очима подивитися на оточуючий світ, а з іншого – вивчення приватних кореспонденцій письменників, наукове їх коментування «поглиблює наші знання про епоху, про поступ художньої думки, про взаємини між літературними й громадськими діями» [8, с. 5].

Ряд спеціальних досліджень, що з'явилися останнім часом в українському літературознавстві, відзначаються тенденцією до широких теоретичних узагальнень в епістолярному жанрі. Серед останніх варто виокремити праці Л. Вашків [4], В. Дудка [6], М. Коцюбинської [7], М. Назарука [10], В. Ткачівського [13] та ін. Серйозним науковим орієнтиром стали дослідження В. Кузьменка [8] та Ж. Ляхової [9]. Однак поза межами зацікавлень учених залишився розгляд поліфонізму письменницьких кореспонденцій.

Отже, актуальність нашої праці зумовлена посиленням

інтересом до листування вітчизняних митців слова, з необхідним урахуванням його формально-структурних ознак, що з очевидністю сприятиме подальшому науковому вивченню епістолярного жанру, оскільки робиться спроба якісно нового осмислення поліфонізму та способів моделювання чужого мовлення в кореспонденціях.

Для українських письменників епістола – це завжди можливість спілкуватися з друзями, близькими, однодумцями й опонентами. Адресат має для них неабияке значення і відіграє важливу роль у листуванні. Адже, «яким би монологічним не було висловлювання, як би воно не було зосереджене на своєму предметі, воно не може не бути і відповіддю на те, що було вже сказано про цей предмет, навіть якщо б та відповідь не отримала виразного зовнішнього вираження: вона виявиться в обертонах смислу, в обертонах експресії, в обертонах стилю, в найтонших відтінках композиції. Висловлювання наповнене діалогічними обертонами, без урахування яких не можна до кінця зрозуміти стиль висловлювання [2, с. 412]». Діалогізм в епістоляріях реалізується, перш за все, активним залученням адресата до оповіді.

Оскільки адресат у листах українських письменників займає особливу позицію, то залучення його до розповіді й максимальне висвітлення його точки зору в структурі листа є визначальним у приватних кореспонденціях. Тут ми вже наближаємося до проблеми «точки зору». Як зауважує В. Халізеєв, «співвіднесеність і зміна носіїв мовлення, а також ракурсів бачення ними оточуючих і самих себе... незмінно актуалізується в тих випадках, коли у творах наявні різномовність і багатоголосся, коли автором фіксується різноманітна манера мовлення і відбиті в них типи свідомості [15, с. 237]». Це стосується і листа, який являє собою «не тільки окрему репліку, але одночасно й модель всього діалогу в цілому [12, с. 214]». Б. Успенський, котрий

проблему точок зору розглядає як центральну в композиції епістоли, відзначає, що «в аспекті процесу комунікації ми можемо трактувати твір як повідомлення, автора як відправника повідомлення і читача як адресата повідомлення [14, с. 165]».

Зрозуміло, що лист є тим жанром, де означені категорії також наявні. В епістолах можна розрізнити точку зору автора (відправника), читача (адресата) і, врешті, точку зору третьої особи, про яку йдеться у листі. Їх співвідношення може бути різним, але вони завжди залежать від волі автора листа і часто від того, кому він адресований. Водночас, у письменницьких кореспонденціях, як і в будь-якому іншому мистецькому творі, може проявлятися як зовнішня, так і внутрішня точки зору, а також можливим є їх поєднання. При цьому принципово важливим є вже відзначене нами залучення точки зору адресата до структури епістоли. У листах автор під час розповіді може займати внутрішню й зовнішню позицію стосовно до описуваних подій і тих, про кого йдеться в епістолі.

Аналіз кореспонденцій митців слова другої половини ХХ століття, зокрема В. Близнеця, письменника, який здобув «авторитет суворого й вимогливого до себе художника [5, с. 111]», засвідчує, що всі прийоми діалогізації спрямовані, перш за все, на активне залучення адресата до обговорювання подій та проблем, які перебувають у центрі уваги. Наприклад, листуючись з поетом В. Базилевським, В. Близнець постійно акцентує увагу на думці свого кореспондента, на проблемах літератури, етики, моралі. «Я зараз в Ірпіні, – читаємо в листі. – Обскубую свого «Чортика» після зауважень. Щось не подобається повість – мабуть, слабіша за попередні речі. А втім, тільки тоді виясниться істина, коли ти прочитаєш. Тобі вірю і за тобою останнє слово [1, с. 123]». З іншого листа: «Знаю я і недоліки «Древлян». Проте певен, що ніхто з критиків ще не прочитав

цю повість як слід, не прочитав, скажімо, Чмирів, новелу «Білі паляниці». Чи багато хто і чи охоче беруться у нас досліджувати такі соціально-етичні проблеми? На жаль, критики наші вдаються або в голу соціологію, або в голе естетство [1, с. 125]».

Варто відзначити, що В. Близнець уже з самого початку своєї письменницької діяльності посів місце серед кращих творців української прози. Письменник «не піддався спокусі розміняти свій таланти на модний у 60-70-х роках ХХ століття літературний скоропис [5, с. 111]», а постає як майстер, що вміє високохудожньо перетворювати дійсність, синтезувати її, створювати такі характери, які б повнокровно могли виразити саму суть людини. «Не егоцентризм, не власна присутність у літературі, а література як засіб шукання правди – ось що повсякчасно терзало й притягувало письменника», – слушно відзначає В. Базилевський [1, с. 118]. Через те в листах В. Близнеця багато йдеться про творчість і все, що з нею так чи інакше пов'язане.

Розгляд питання про включення точки зору адресата в структуру листа, функціонування внутрішньої і зовнішньої точок зору в епістоляріях вітчизняних митців слова нерозривно пов'язане з проблемою поліфонізму. На нашу думку, якщо різні точки зору не підпорядковані одна другій, а подаються в листі як рівноправні, то перед нами поліфонічний твір. Поліфонія як поняття розроблена М. Бахтіним. Дослідник показав, що поліфонічний тип художнього мислення найяскравіше втілений у романах Ф. Достоєвського. Про поліфонію в епістолярній формі в його праці «Проблеми поетики Достоєвського» йдеться у зв'язку з романом «Бідні люди [3, с. 350–351]». Тут об'єктом розгляду став епістолярний роман. У приватних кореспонденціях поліфонізм має свої особливості. Це відзначає І. Паперно: «Самостійність чужого слова в листі, не зведення декількох точок зору до єдиної – тобто

поліфонізм листа», дослідниця називає серед основних принципів побудови листа як виду тексту [11, с. 111]. В. Кузьменко відзначає, що «спеціалісти різних галузей вже давно помітили поліфонізм епістоли [8, с. 55]». Однак це явище поки що не стало об'єктом детального розгляду на матеріалі приватних кореспонденцій вітчизняних митців слова. У той же час поліфонія – одна із сторін діалогічної структури листа, нерозривно з нею пов'язана. У діалозі, що функціонує в кореспонденції, висловлювання даються з двох різних точок зору. Жанроутворюючим чинником епістолярного жанру є самостійне співіснування цих точок зору. У листах письменників таке співвідношення може бути різним. Однак уже наявність двох точок зору, безперечно, має особливий смисл, адже на авансцену виступає індивідуально-творча художня свідомість. Тепер творча енергія реалізується через контакт, зіткнення з іншими «я». Усе це позначається і на особливостях оповідної структури, і на співвідношенні категорій «автор» – «читач». Тепер вони часто виступають як рівноправні. При цьому рівноправність полягає не в біографічних та історичних реаліях, а в здатності обох співпереживати, відчувати їх. Самоцінними виявляються свідомість автора й адресата. На думку М. Бахтіна, «чужі свідомості неможливо споглядати, аналізувати, визначати як об'єкт, річ, – з ними можна тільки діалогічно спілкуватися [3, с. 116]».

У письменницьких епістоляріях спостерігаємо випадки, коли всі події «розташовуються» навколо особи адресата, хоч це не просто суб'єктивно сприйнятий зовнішній світ: це радше зовнішній світ, який органічно «вростає» у світ внутрішній. У таких листах точка зору автора на першому плані. І, не зважаючи на те, що точка зору адресата також має право на самостійне існування, автор листа вміло, віртуозно, використовуючи жарт, іронію, сатиру, підпорядковує останню своїй.

Із листа В. Близнеця до товариша дитинства Б. Рижова: «Мені, друже, весь час треба поповнювати запас вражень і житейських знань, і твій досвід учителя може мені дуже й дуже пригодитися. Отже, я хотів би від тебе почути думки й роздуми про школу, про сучасних дітей, про складні проблеми виховання. І якщо ці думки оформились у тебе в усну повість, то виклади її, – тільки не скупись на папір, з усіма деталями і подробицями. Бо в моїй роботі часто (а, може, і завжди) найбільше важать не загальні, не абстрактні міркування, а живі факти життя, саме деталі, помічені й вихоплені з буднів, такі деталі, яких не вигадеш в кабінеті чи холодним умом домислювана [5, с. 115–116]». Точка зору адресанта, як бачимо, звучить кресендо, все більше і більше підпорядковуючи собі інші точки зору, які наявні в листі (адресата й інших осіб, про які йдеться в кореспонденції). З листа до В. Базилевського: «Володю! Не кидай повість. Відчай, тупа безвихідь – це завжди охоплює і мене, коли тонеш у сторінках, у ваті пустопорожніх слів. Тут на одному диханні не напишеш, тут терпіння й терпіння, тут воляча робота і, головне, постійна думка: а чи не в корзину? Читаєш написане – мразь, графоманство, але пересилюєш себе, шкребеш далі, а коли, нарешті, догребешся до фіналу, передрукуєш, даси людям, дивись, хтось і скаже: не Ріо-де-Жанейро, але щось є! Для цього «щось є» і варто перелопачувати гори сміття [1, с. 125]».

Аналіз кореспонденцій В. Близнеця, які позбавлені егоцентризму, засвідчує, що в них можуть співіснувати дві рівноправні точки зору автора й адресата, які пережили одне й те ж відчуття. Якщо автор епістоли вважає, що його дописувач у чомусь помиляється або він не згоден з ним, то В. Близнець не прагне його переконати. Так виникає декілька точок зору в листі на одну проблему. В одній із кореспонденцій йдеться про рецензію В. Базилевського на повість В. Близнеця «Мовчун». Автор листа відзначає, що

«сказати можу одне: ти мудрий чоловік, ти глибоко й посправжньому розумієш літературу. Читали ми листа з Раєю, і я сказав: все правильно – і про те, що перший розділ «провисає», і що кінцівка публіцистична, і що невмотивований перехід від розповіді «я» до розповіді «він». Все правильно. Але ... якщо це розглядати тільки з естетичної точки зору. Я сам бачив ті «огріхи». Більше того - я свідомо їх робив. <... > Тобто на кожне твое правильно у мене своє правильно. І це не відмахування від критики [1, с. 124]».

Варто відзначити, що проза письменника поєднує в собі філософічність, тонкий психологізм і необмежені пізнавальні можливості. Відчувається поглиблений інтерес митця до внутрішнього життя людини. У його творах воедино злиті авантюризм, романтична цнотливість, що в свою чергу розмиває межі адресата, адже твір міг би бути цікавим і доступним як для дитячої, так і дорослої читацької аудиторії. Не менш важливу роль у його творах відіграють й елементи поліфонії.

Листи письменника засвідчують, що автор дуже гостро сприймав чужу думку, однак, навіть полемізуючи з окремими дописувачами, він прагнув бути завжди об'єктивним, припускаючи існування інших поглядів на якусь певну проблему. Через те в його епістолярній спадщині переважають листи, в яких наявний поліфонізм такого типу, коли кожний голос веде свою партію, володіє особливою значимістю, часто є рівноправним з авторським. Яскравий приклад цьому листування з В. Базилевським. В одному з листів читаємо: «Володню, ти питаєш: чи не податися тобі на завод? Гадаю, що це не відноситься до швидкого перебігу настрою, що це давнє вистояне бажання (звіряю по собі). Не можу говорити, куди йти конкретно, на завод, чи якусь дослідну станцію, але йти кудись треба, до людей, до живої справи, до тих проблем і турбот, якими живуть люди

сьогодні. Я сам настроюю себе: влітку наступного року обов'язково – йти. Інакше засохнем. Домашній дріб'язок, як шашіль, непомітно, але неухильно робить свою справу – точить мозок і серце [1, с. 126]».

Найвні кореспонденції, в яких маємо змогу спостерігати, як точка зору автора листа підпорядковується точці зору адресата. Такими є листи до класного керівника і вчителя математики Галини Єфремівни Чернявської: «Дорога Галино Єфремівно! Ви вже, очевидно, забули мене. Сотні облич пройшли перед вами, і хіба серед них можна було запам'ятати пісненьку дитячу фізіономію, яка належала вашому вихованцю Вітці Близнецю? [5, с. 113]». Письменник постійно ніби «оглядається» на свого дописувача, що в листі відображається підкреслено поважним ставленням, шанобливими звертаннями: «вас, як вчителя свого, я не можу забути. Часто і дома, і серед товаришів я казав: «От у нас була вчителька!...» І згадував вас. Не знаю, ви для мене так і залишилися нерозгаданим педагогічним феноменом. Це не пусті слова, це правда. В університеті я бачив і знав немало викладачів і вихователів, але такого, як ви, не було [5, с. 113]».

Окремі кореспонденції в епістолярному доробку письменника відзначаються скритою діалогічністю. Це, зокрема, листи, в яких мова йде про літературу, мистецтво. Кожна репліка тут ніби заздалегідь передбачає відповідь адресата. На перший погляд такі кореспонденції подібні до авторського монологу. Однак прямі звертання, запитання, оформляючи діалогічну структуру листа, позначають і таку точку зору адресата, яка рівноправна з авторською. Наприклад, «Розумієш, – зазначає письменник в одній із кореспонденцій, – останнім часом у мені зростало гнітюче відчуття: або я щось не так роблю, або мене не так розуміють. Це так, як у поїзді, що відходить від перону: я щось говорю, і за вікном щось говорять, і всі спішать, і

говорять не те, і на душі якось тоскно... було чимало рецензій, мене за щось хвалили і лаяли, а я читав і за душу смоктало: не те, не те, не те... Все це пусте, дрібне, побіжне – і те, за що хвалять, і те, за що лають.

Не вже не розуміють? Чи я бачу у своїй книзі більше, ніж у ній насправді є, або воно було у задумі, в почуттях, у свідомості, у пальцях, а на папір так і не вилилось, або випарилось разом з чорнилом? [1, с. 121]».

Мова йде про речі, які однаково важливі для обох дописувачів. При цьому лист побудований так, щоб адресат отримав якнайточніше відтворення всього того, що відчуває автор кореспонденції. Поліфонізм тут визначається самостійністю чужого слова, яке є наслідком урахування інтересів дописувача і включення його точки зору в структуру листа. «Я думав всіляко, я вже побоювався і за «Звук павутинки», бо знов побачив те ж саме нерозуміння. І раптом – у тебе фраза: «Десь там, за рядками, бринить затаєний авторський щем, який гіпноотично діє на читача»... «Віриш, я прочитав цю фразу, і мене струмом пронизало: це суть! Ти глянув у душу написаного! Бо й тоді, коли писалася «Павутинка...», та й зараз труїть моє серце такий настрій: в цьому технократичному світі вмирає поезія [1, с. 121]».

Такі думки з'являються в листах В. Близнеця не випадково. У кінці шістдесятих активно заговорили про науково-технічну революцію, яка охопила весь цивілізований світ, у тому числі й СРСР. Абревіатура НТР стала чи не найбільш уживаною в радянській пресі та в суспільно-політичній літературі. Проте з позицій сьогодення видно, що в нашій країні науково-технічна революція мала не тільки відносний але й вульгаризований характер.

Керівні вказівки «корманичів» мистецтва вимагали від літератури глибокого відображення процесів НТР і особливо старанно працювали над створенням образу «ділової людини». Для багатьох письменників виявилась принадною

ідея утвердити нового героя – героя НТР, хоча часто це поняття служило евфемізмом на той час уже скомпрометованого терміна «ідеальний герой».

Письменницька позиція В. Близнеця була звернена до занедбаних сфер національного життя. Він пройнявся духом часу, думав і почував у руслі тогочасних художніх шукань, хоча розвивався за власними законами, наполегливо виборюючи свою «нішу» в літературному процесі.

Обов'язок митця полягає в тому, щоб, піднімаючи у своїй творчості нові пласти національного життя, яке постійно розвивається, вміти сказати читачам «нове слово» – і притому таке, яке стало б для них важливим актом суспільної і моральної самосвідомості. Все це змушує В. Близнеця постійно пред'являти до себе самого найвищі мистецькі вимоги, що постійно звучить у його листах. «... мені, грішному, деколи стріляє в голову мисль: те, що я роблю, то література чи заробіток? І якщо заробіток, то чи не краще піти в помічники до зятя і чесно заробляти хліб, підвозячи худобі силос? Хо-хо, якби то ми мали сили на щось зважуватись, щось змінювати в своєму житті [1, с. 127]». Або з іншого листа: «Я мучусь давно, як ти знаєш, над документальною повістю, убив на неї стільки здоров'я і часу, що декому б «хватило» на три «Дива», а в мене дива нема – є сто з гаком якихось сторінок звичайної документальної прози. Каторжна робота, та коли вже ти взявся – тягни. Тільки пам'ятай одне: не намагайся охопити всіх і все, бери якусь одну лінію, один хід, бо інакше потонеш, само затягне, як під кручу. Знаю, страшно жаль викидати зібране, та треба безжально себе сам обмежувати [1, с. 128]». Усе це обумовило й особливості способів моделювання чужого мовлення в його кореспонденціях. До них ми відносимо цитацію, автоцитацію, зіткнення контрастних тематичних і стилістичних пластів.

Цитація загалом є одним із найбільш вживаних

способів передачі чужого мовлення у листах письменників. Ми виокремлюємо такі види цитат, як: цитати із кореспонденцій адресатів, із творів філософів, публіцистів, художньої літератури, біблії, автоцитація. Цитати із листів дописувачів функціонують як репліки епістолярного діалогу. Митці слова використовують у кореспонденції запитання або будь-які висловлювання з проблем, які цікавлять обох дописувачів, з метою дати на них відповідь або зробити відправною точкою розлогих міркувань. Водночас цитати з листів адресатів могли ставати композиційним елементом, який організовує все послання, тобто епістола побудована як відповідь на те чи інше висловлювання. Особливий пласт у листах письменників складають цитати із художніх творів, філософських і т. ін. Вони демонструють феноменальний духовний діапазон автора кореспонденції. Значно менший об'єм у кореспонденціях займає місце автоцитація. Остання, як правило, використовується в епістолах у виняткових випадках.

Листи вітчизняних митців слова поєднують у собі необмежені пізнавальні можливості та вміщують поглиблений інтерес до внутрішнього життя людини. Через те поліфонізм у їхніх кореспонденціях є однією з істотних ознак. В епістолах можуть співіснувати декілька точок зору, що рівноправні стосовно до авторської, а іноді навіть можуть вступати в полеміку з останньою.

Спостереження над письменницькими листами дає підстави зробити ряд висновків: для кореспонденцій вітчизняних митців слова характерна діалогічність як визначальна риса жанру листа. При чому характерною рисою є активне залучення адресата до розповіді, оскільки останній займає особливе місце в епістоляріях письменників; листам властивий поліфонізм, який характеризується існуванням голосів автора і дописувача та третьої особи, про яку може йти мова в кореспонденції,

співвідношення яких може бути різним; діалогізм і поліфонізм мають різні способи втілення. У листі-розмові великого значення набуває імітація безпосередньої розмови. З цією метою автори використовують прийом передбачених запитань і відповідей, графічно оформляють свої листи у формі діалогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базилевський Володимир. 138 листів Віктора Близнеця/ Володимир Базилевський // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 99–100. – С. 117–141.
2. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування / М. Бахтін // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. – [2-е вид., доповнене]. – Львів : Літопис, 2002. – С. 406–414.
3. Бахтин М. Проблеми поезики Достоевского / Бахтин М. – М. : Советский писатель, 1963. – 142 с.
4. Вашків Леся. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі / Леся Вашків. – Тернопіль : Поліграфіст, 1998. – 134 с.
5. Гурбанська А. Віктор Близнець: Літературний портрет / Гурбанська А. – К. : [б.в.], 1998. – 130 с.
6. Дудко В.И. Эпистолярное наследие украинских писателей-реалистов конца XIX – начала XX века в контексте украинско-русских взаимосвязей : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.02. «Украинская литература» / В.И. Дудко. – М., 1989. – 18 с.
7. Коцюбинська М. «Зафіксоване й нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість / Коцюбинська М. – К. : Дух і Літера. – 2001. – 299 с.
8. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років

- XX ст. / Кузьменко В.І. – К. : [б. в.], 1998. – 306 с.
9. Ляхова Ж. Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства / Ж. Ляхова // Третій Міжнародній конгрес українців. – Харків, 1996. – Том : Літературознавство. – С. 85–91.
 10. Назарук М.Й. Українська епістолярна проза кінця XVI – початку XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / М.Й. Назарук. – К., 1994. – 19 с.
 11. Паперно И.А. Об изучении поэтики письма / И.А. Паперно // Ученые записки Тартусского университета. – 1977. – Выпуск 420. – С. 105–111.
 12. Паперно И.А. Переписка как вид текста. Структура письма / И.А. Паперно // Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. – Тарту : Издательство Тартусского университета. – 1974. – С. 214–215.
 13. Ткачівський В.В. Німецькомовне листування Івана Франка як літературознавче джерело : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Ткачівський Василь Васильович. – Івано-Франківськ, 1997. – 198 с.
 14. Успенский Б.А. Семиотика искусства / Успенский Б.А. – М. : Языки русской культуры, 1995. – 165 с.
 15. Хализев В.Е. Теория литературы / Хализев В.Е. – М. : Высшая школа, 2000. – 398 с.

Стаття надійшла до редакції 26 лютого 2014 року